

11. Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського / голова ред. кол. А. Г. Слюсаренко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Редакційно-видавничий центр «Київський ун-т», 1998. – 85 с.

12. Михайло Грушевський: До 130-ї річниці від дня народження: Збірка матеріалів [Текст] / ред. М. Оленковський. – Херсон: [б.в.], 1996. – 43 с.

13. Сенько І. М. Методичні засади М. Грушевського при вивченні історії українського народу / І. М. Сенько, В. В. Делеган // Спадщина великого українця: науково-методологічний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород: Патент, 1997. – С.76–83.

14. Солошенко В. М. М. Грушевський про розселення і походження українського народу / В. М. Солошенко, В. П. Капелюшний // Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського / голова ред. кол. А. Г. Слюсаренко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Редакційно-видавничий центр «Київський ун-т», 1998. – С.30–32.

15. Спадщина великого українця: науково-методологічний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. – Ужгород: Патент, 1997. – 104 с.

16. Шамара С. Нація в позитивістській школі Михайла Грушевського / Сергій Шамара // Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II Регіональної науково-практичної конференції, К.; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар / Відп. ред. М. Х. Комісарчук; наук. ред. І. Б. Гирич. – К.: Книга-Вега, 2006. – С.99–104.

References

1. Hlushko M. Mykhaylo Hrushevskiy – initsiator ta orhanizator etnografichnykh doslidzhen' v NTSh / Mykhaylo Hlushko // Narodoznavchi zoshyty. – 2008. – №1–2. – С.14–20.

2. Hoshulyak I. Ideya yednosti ukraiyins'kykh zemel' u tvorchosti M. Hrushevs'koho / Ivan Hoshulyak // Mykhaylo Hrushevs'kyi – naukovets' i polityk v konteksti suchasnosti. – К.: Ukraiyins'ka Vydavnycha Spilka, 2002. – С.230–237.

3. Zaytseva Z. Ukraiyins'kyu naukovyy rukh: instytutsional'ni aspekty rozvytku (kinets' XIX – pochatok XX st.) / Zinayida Zaytseva. – К.: KNEU, 2006. – 368 s.

4. Zaliznyak L. M. Hrushevs'kyi – fundator naukovoyi kontseptsiyi pokhodzhennya ukraiyins'koho narodu / Leonid Zaliznyak // Mykhaylo Hrushevs'kyi: Do 130-yi richnytsi vid dnya narodzhennya: Zbirka materialiv / red. M. Olenkov's'kyi. – Kherson: [b.v.], 1996. – С.8–10.

5. Zashkil'nyak L. Metodolohichni pohlyady Mykhayla Hrushevs'koho / Leonid Zashkil'nyak // Ukraiyina moderna. – 1999. – Ch.2–3. – С.233–253.

6. Zashkil'nyak L. Mykhaylo Hrushevs'kyi i yevropeys'ka istorychna nauka kintsya XIX – pochatku XX stolittya / Leonid Zashkil'nyak // Visnyk NTSh. – L'viv, 2006. – Ch.36. – С.17–20.

7. Zashkil'nyak L. Sotsyal'ni funktsiyi istoriyi v otsyntsi Mykhayla Hrushevs'koho / Leonid Zashkil'nyak // Ukraiyins'kyu istoryk. – N'yu-York, 2003. – №1–5 (156–160). – С.191–197.

8. Krot V. Problema yednosti ukraiyins'kykh zemel' v tvorchiy spadschyni M. Hrushevs'koho / V. Krot // Visnyk Kyuyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Istoriya». – К., 2007. – Vyp.92. – С.33–34.

9. Lyebyedyeva O. Problema pokhodzhennya ukraiyins'koho narodu v pratsyakh Mykhayla Hrushevs'koho «Zvychnaya skhema «rus'koyi» istoriyi u sprava ratsional'noho ukladu istoriyi skhidnoho slov'yanstva» ta «Istoriya Ukraiyiny-Rusy» / Ol'ha Lyebyedyeva // Ukraiyinoznavstvo. – 2009. – №4. – С.287–290.

10. Masnenko V. Dyskusiyyi shchodo etnohenezu (natsiohenezu) ukraiyintsiv v ukraiyins'koyi istorychniy ta etnolohichny nautsi 1920-kh rr. / Vitaliy Masnenko // Narodoznavchi zoshyty. – 2001. – №3. – С.408–412.

11. Mykhaylo Hrushevs'kyu i suchasnist': Materialy mizhnar. nauk. konf., prysvyachenoyi 130-richchyu vid dnya narodzhennya M.S.Hrushevs'koho / holova red. kol. A. H. Slyusarenko; Kyuyivs'kyu un-t im. Tarasa Shevchenka. – К.: Redaktsiyno-vydavnychy tsentr «Kyuyivs'kyu un-t», 1998. – 85 s.

12. Mykhaylo Hrushevs'kyu: Do 130-yi richnytsi vid dnya narodzhennya: Zbirka materialiv [Tekst] / red. M. Olenkov's'kyi. – Kherson: [b.v.], 1996. – 43 s.

13. Sen'ko I. M. Metodichni zasady M. Hrushevs'koho pry vuvchenni istoriyi ukraiyins'koho narodu / I. M. Sen'ko, V. V. Delehan // Spadschyna velykoho ukraiyntsa: nauково-metodolohichnyy zbirnyk materialiv konferentsiy, prysvyachenykh 130-y richnytsi yuvileyu M. S. Hrushevs'koho ta p'yatyi richnytsi nezalezhnosti Ukraiyiny. – Uzhhorod: Patent, 1997. – С.76–83.

14. Soloshenko V. M. M. Hrushevs'kyu pro rozselennya i pokhodzhennya ukraiyins'koho narodu / V. M. Soloshenko, V. P. Kapelyushnyy // Mykhaylo Hrushevs'kyi i suchasnist': Materialy mizhnar. nauk. konf., prysvyachenoyi 130-richchyu vid dnya narodzhennya M. S. Hrushevs'koho / holova red. kol. A. H. Slyusarenko; Kyuyivs'kyu un-t im. Tarasa Shevchenka. – К.: Redaktsiyno-vydavnychy tsentr «Kyuyivs'kyu un-t», 1998. – С.30–32.

15. Spadschyna velykoho ukraiyntsa: nauково-metodolohichnyy zbirnyk materialiv konferentsiy, prysvyachenykh 130-y richnytsi yuvileyu M. S. Hrushevs'koho ta p'yatyi richnytsi nezalezhnosti Ukraiyiny. – Uzhhorod: Patent, 1997. – 104 s.

16. Shamara S. Natsiya v pozytyvists'kiy shkoli Mykhayla Hrushevs'koho / Serhiy Shamara // Hrushevs'kyu M. S. – derzhavotvoret's', hromads'kyu diyach, vchenyy, publitsyst: Materialy II Rehional'noyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi, К.; Vinnytsya; Kam'yanets'-Podil's'kyu; Bar / Vidp. red. M. Kh. Komisarchuk; nauk. red. I. B. Hyrych. – К.: Knyha-Veha, 2006. – С.99–104.

Konta R. M., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University (Ukraine, Kyiv), konrost@ukr.net

The theory of ethnogenesis and nation-building of Ukrainians in the works of M. Hrushevsky: historiographical interpretations

The article deals with the coverage in historiography of theory ethnogenesis and nation-building in the works of M. Hrushevsky. The author analyzes the research of scholars concerning this issue and determines the prospects for further study of ethnological heritage of scientist.

Keywords: M. Hrushevsky, historiography, ethnogenesis, nation-building, ethnology.

Konta P. M., доктор исторических наук, доцент кафедры этнологии и краеведения, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), konrost@ukr.net

Теорія етногенезу та націогенезу українців в трудах М. Грушевського: історіографічні інтерпретації

Рассматривается освещение в историографии теории этногенеза и нациогенеза украинцев в трудах М. Грушевского. Автор анализирует исследования ученых, касающиеся этой проблематики, и определяет перспективы для дальнейшего изучения этнологического наследия ученого.

Ключевые слова: М. Грушевский, историография, этногенез, нациогенез, этнология.

* * *

УДК 94(477):930(470+571)«1900/1914»

Обершт О. М., аспірант кафедри історії України, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (Україна, Чернівці), obersht.ia@gmail.com

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ІДЕЯХ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Дана стаття покликана актуалізувати вивчення російського націоналістичного руху на території України, шляхом виокремлення «українського питання» в його концепціях та практиці. Автор публікації звертає увагу на українсько-російську боротьбу навколо проблеми мови викладання в початкових школах, яка загострилась під час роботи III Державної Думи. Світло на характер відносин російського та українського національних проектів проливає резолюція Клубу російських націоналістів м. Києва від 12 травня 1908 р., як реакція на «законопроекти 37ми депутатів». У статті проаналізовано поняття «мазепинства», введеного для збереження «малоросійського» простору в межах російського проекту.

Ключові слова: російський націоналізм, «мазепинство», «законопроекти 37ми депутатів», «українське питання», українофільство.

Національне питання було однією з ключових проблем розвитку Російської імперії протягом XIX – XX ст. Частина російського суспільно-політичного простору

увійшла в епоху націоналізму створенням власного національного, істинно російського дискурсу. Поряд з уже утвердженою доктриною «офіційної народності», активно розроблялась ідея «триєдиної російської нації», яка виключала право населення українських земель на власне минуле та майбутнє. Тому наріжним каменем у діяльності російських націоналістичних організацій на цих землях була активізація самостійницьких українських сил.

Актуальність даного дослідження засвідчує сучасний розвиток суспільно-політичних процесів в Україні. Глибокий і комплексний аналіз наявних суспільно-політичних проблем розвитку держави неможливий без вивчення проблеми російського націоналізму, який протягом століття впливав (і впливає) на історичну долю українського народу, а сьогодні, як і раніше, є дієвим ідеологічним компонентом українського суспільного простору. В останні роки, що передували революції гідності, спостерігалось значне посилення російського націоналістичного дискурсу на українських територіях, потужну його підтримку як з-за кордону, так і з боку окремих представників влади різних рівнів. В результаті українське суспільство на практиці відчуло дієвість російської націоналістичної пропаганди, поряд з нехтуванням власне українських потреб. XX ст. показало, що українці досягли того рівня розвитку, коли вони могли претендувати, як в свій час говорив Р. Шпорлюк, «на право називатися нацією, попри те, що вони не мали необхідного політичного статусу». Сучасне XXI ст. загострило ніколи не зникаючу проблему ідентичності. Україна, по суті, досі змагається за наслідками неправдивого, але історичного міфу про «триєдиний російський народ» та «історично російську державу». Віднайти та пояснити викривлення історичної реальності з боку російських націоналістичних кіл, було нагальним завданням українців протягом останніх двох століть, таким, як засвідчує дійсність, це завдання лишається й сьогодні.

Аналіз сучасної наукової літератури підтверджує значний інтерес до теми «українського питання» в політиці російської влади та російській суспільно-політичній думці XIX – початку XX ст. Місце цього питання в концепціях російського націоналізму початку XX ст. частково висвітлено в працях переважно зарубіжних істориків.

Представник української історичної науки О. П. Реєнт в своїй статті [16] про політику російської влади в «українському питанні», характеризуючи проросійську діяльність частини українців, згадує про учасників Київського Клубу російських націоналістів. Автор акцентує увагу на їхньому впливі на Столипіна та появу циркуляру від 20 січня 1910 р., який був чи не єдиним документом початку XX ст. фактично прямої репресивної, щодо українського руху в його легальних формах, дії.

Ще до недавнього часу український історик, а тепер представник російських наукових кіл, І. В. Омелянчук [11] в своєму дослідженні про чорносотенний рух в Російській імперії, помилково зараховуючи низку організацій до чорносотенних, все ж залучив масив друкованих та архівних матеріалів, частково виокремивши «українське питання» в їх ідеях.

Російська історіографія активно залучилась до дослідження російського консерватизму XX ст., інколи включаючи в предмет свого вивчення російські націоналістичні організації. Власне монографія історика Д. А. Коцюбинського [7] присвячена ідейному станов-

ленню російського націоналізму крізь призму діяльності Всеросійського національного союзу. Автор торкається й проблем ставлення націоналістів до питань іногородців. Монографія насичена джерелами з російських архівів, що проливають світло на певні концептуальні засади російського націоналізму.

Дослідниця І. В. Міхутіна у своїй книзі про становлення українського ідейно-політичного руху [9], аналізує позиції загальноросійських партій в «українському питанні».

Інша монографія колективу російських науковців [13] про проблеми генезису ідей російського націоналізму та патріотизму з кінця XVIII ст. до 1917 р. хоч і не містить інформації про «українське питання», але насичена матеріалом про суміжні питанням в ідеях ідеологів російського націоналізму.

Історіографічний аналіз засвідчує, що сучасна українська історична наука прохолодно ставиться до вивчення російського націоналізму на українських землях. Все ж вважаємо, що безперечно актуальність таких досліджень вимагає пильної уваги.

Метою даної статті є виокремлення та аналіз складових елементів «українського питання» в ідеях російських націоналістів, які діяли на українських землях.

Українські землі в складі Російської імперії ще з XIX ст. унаслідували низку невирішених питань, які проявились в національному дискурсі на початку XX ст. Тоді, поряд з наростанням революційного руху, серйозна загроза самодержавству проявилась в національному русі, в тому числі українському, який почав вимагати культурної та політичної автономії. Незважаючи на певні зрушення у владних колах з початком революції в Російській імперії в сторону лібералізації режиму, принципи роботи на окраїнах залишались незмінними. Основою цих принципів залишився ідеологічний постулат, який проголошував українські землі «істинно російським краєм». Концептуальний зв'язок самодержавства з принципами російського націоналізму зумовив розуміння останнім національних рухів як дії проти панування російської нації. А вже відчутною стала загроза краху «великої російської нації» (*Даний термін ввів та розвинув російський історик А. Міллер. Див.: А. Міллер. «Український вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000*), яка містила претензії росіян на панівне становище в об'єднанні з «малоросами та білоросами» в єдину російську чи загальноросійську націю.

Члени Київського Клубу російських націоналістів вважали, що «Південно-Західний край є істинний і чисто російський край». А «російський народ існує лише один. Ніякого малоросійського чи «українсько-руського (українсько-руського)» народу нема, а є лише південно-російська гілка єдиного Російського народу» [20, с. 1–2]. Поряд з тим, українофільський рух розцінювався націоналістами як «явище в такій же мірі шкідливе, як і безпідставне». «Союз російського народу», радикальне крило російського націоналізму, в російській нації бачив усі східнослов'янські народи. Так, в статуті цієї організації проголошувалось: «Союз не робить розрізнення між великоросами, білоросами та малоросами» [23]. Київський Союз російського народу в своє статуті вказував, що основним завданням організації є «сприяти об'єднанню всіх російських людей, усіх прошарків та станів, для мирної спільної боротьби для блага вітчизни» [22].

В одному із пунктів розшифровується поняття російської народності, під яким «Союз розуміє все корінне російське населення в особі трьох племен її складових: великоросів, малоросів та білоросів» [22].

Варто зазначити, що у своїх працях праві частіше використовували термін «народність», лише деякі використовували категорію «нація». Саме народність визнавалась правими однією з основ Росії. Це підкреслює історик І. Омелянчук, пишучи, що предикатом суб'єкта «народність» в працях російських націоналістів було слово «національний», а не «народний», що свідчило про явне змішування дефініцій [11, с. 403]. Ми погоджуємось з думкою історика, що в основному праві під терміном «народність» все ж розуміли націю, але не як політичну чи етнічну спільність, а як культурно-конфесійне об'єднання з відкритими кордонами [11, с. 403]. Так представник «Російського зібрання» генерал М. М. Бородин народність трактував одночасно і як націоналізм, і як національність [21, с. 30].

Відстоюючи «єдину та неподільну» «Росію для росіян», праві все ж лишали за іногородцями право на збереження національної самобутності та деяке самоуправління. «Ми бажаємо культурного національного розвитку іногородців, які знаходяться під російською державою, але при збереженні російських державних інтересів, які їм, іногородцям, ще більш необхідні, ніж нам, росіянам» [7, с. 238]. Але якщо це й допускалось, то не більшістю, і точно не підтримувалась думка про вплив іногородців на державну політику та прийняття політичних рішень. Поряд з тим, українців взагалі не зараховували до іногородців, вважаючи їх частиною одного російського народу, тому про хоч якісь права на самостійність мови йти не могло. Натомість українську інтелігенцію, яка на початку ХХ ст. почала входити в політичний простір, вважали «маніакальними» «мазепинцями» чи «українофілами». Та посилення українського національного руху змусило правих з усією серйозністю ставитись до так званого «малоросійського сепаратизму». Ще в 1904 р. С. Ф. Шапов стверджував, що «в Малоросії культурна боротьба закінчена на користь Російського елементу» [11, с. 415]. А. С. Вязигін, виступаючи на І Всеросійському з'їзді Російського зібрання, заявив: «... в Слобідській Україні нема сепаратизму, і що окремі голоси, які часом звучать в такому напрямі, не можна вважати за голос усієї області. Ні, давній половецьких степ не думає і не бажає відокремлення» [11, с. 416].

Та вже згодом російська адміністрація та проросійські сили зрозуміють масштаби українського руху, адже в зв'язку з наростанням визвольного громадського руху в Росії, підсиленого невдачами Росії у війні з Японією 1904–05 рр., уряд змушений був іти на поступки вимогам щодо політичних і соціальних реформ у державі. В цей період українці теж все послідовніше починають домагатися ліквідації обмежень українського слова та відкриття українських шкіл. Вже в грудні 1904 р. Комітет міністрів на чолі з С. Ю. Вітте провів перше засідання з питання відміни заборони на видання книг українською мовою [2, с. 212]. У лютому 1905 р. відбулось друге і кінцеве обговорення. Установи, які консультували уряд, рішуче хвалили зняття всіх заборон з українського друку, а Київський та Харківський університети незмінно вимагали дозволу перекладу Біблії, про що писав у своїх мемуарах О. Г. Лотоцький [8, с. 365–377].

25 лютого 1905 р. Микола II висловив повну згоду з постановою Комітету міністрів. Таким чином, було нарешті знято заборону 1863 р. у формі Валуєвського циркуляру. Через орфографічні дискусії публікація української Біблії дещо затягнулась. Перше Євангеліє українською мовою (Євангеліє від Матвія) побачило світ в червні 1906 р. [2, с. 220]. Все ж гоніння на українську мову, незважаючи на визнання за нею статусу літературної, на цьому не припинились.

Незважаючи на всі недоліки російського парламентаризму, він все-таки сприяв певній партійній консолідації українських сил, поставивши проблеми пригнобленої української нації на розгляд загальноросійського органу. Українська політична активність проявилась заснуванням українських парламентських фракцій у першій та другій Державних думах. Українська фракція розробляла Декларацію про автономію України, яку М. Грушевський виклав у статті «Наші вимоги». Зокрема, українські депутати вимагали вирішення проблем національних прав українців у контексті перебудови всієї держави на принципах рівності народностей, областей і національно-територіальної автономії, вважаючи їх складовою загальноросійських проблем. Не поділяючи народності на «зрілі» й «незрілі», українці вимагали під час вирішення національних справ виходити «з реального стану речей, із реальних потреб населення, а не з історичних фактів і довідок» [3, с. 271].

В роботі українців в III Державній Думі звертає на себе увагу законопроект 37 депутатів (1908 р.) «про мову викладання у початкових школах місцевостях з малоросійським населенням». Можемо вважати цей хід продовженням лобювання українського питання, початого перекладом на українську мову Біблії. Заява депутатів була внесена на розгляд 29 березня 1908 р. разом з пояснювальною запискою до пропозицій. Ми докладно розглянемо ці обидва документи, вміщені у фондах Російського державного історичного архіву та введені в науковий обіг істориком Р. Вільпіус [1, с. 356], щоб далі розуміти апеляцію російських націоналістів.

Основні положення законопроекту були викладені у чотирьох пунктах. Перший пункт вказує початок дії законопроекту – з початком 1908/9 навчального року, межі дії – в місцевостях з малоросійським населенням та об'єкт, на який будуть спрямовані дії – початкова школа. Далі в пункті другому підкреслювалося, що російська мова залишається обов'язковою для вивчення. Третій пункт – про застосування в початкових школах інструкцій, пристосованих до понять та умов життя й побуту місцевого населення. Останній, четвертий, пункт фактично скасовує всі попередні узаконення в цьому питанні [12, с. 332].

У пояснювальній записці до законопроекту чітко аргументувались причини введення рідної мови на українських землях. Серед усього масиву тексту виділимо ключові. 1) Апеляція до неграмотності малоросів, у порівнянні з великоросами. Натомість автори зауважують, що «колись український народ дивував іноземців своєю високою культурністю». На підтвердження думки наводилась низка уривків з різних джерел XVII–XVIII ст., а «головною причиною настільки вражаючого занепаду просвіти серед малоруського населення була відірваність тут школи від народу». Тобто, використання російської, а не живої та розмовної, мови в школах впливало на загальний рівень грамотності населення. 2) Навчання

нерідною мовою, далі зауважували автори, ускладнює й затримує загальний розвиток учнів. «Отримання знань мовою малозрозумілою призводить до чисто механічного їх засвоєння з малою участю розуму, міркувань, логіки...», як наслідок – «відсутність любові до знань, слабкий розвиток грамотності, рецидивізм безграмотності». 3) Неналежне вирішення питання народної освіти, найгіршим чином відображається на економічному розвитку народу. Причину такого стану речей депутати вбачали у відсутності книг з сільського господарства та медицини українською, народною мовою. Адже у переважній більшості селяни-українці відмовлялися від книг, написаних незрозумілою, російською мовою. Низький культурний розвиток призводить до «низького розвитку його сільськогосподарської та промислової культури». 4) «Перепони для природного духовного розвитку малоруських школярів» будуть ліквідовані за умови введення їх рідної мови в школах, що також дасть можливість для більш ґрунтовного вивчення російської, державної мови, через пояснення її особливостей вже звичною для українця мовою. 5) Здавалось би, найбільш вигіршний хід був в констатації вже існуючих здобутків в «українському питанні». Автори записки звернули увагу та наполегливо рекомендували Відомству народного просвітництва піти шляхом Святійшого Синоду у вирішенні даного питання, «який ввів використання малоруської мови в школах малоруського району» (1904 року за клопотанням подільського духовенства на чолі з єпископом-українофілом Парфенієм (Левицьким) Синод прийняв постанову, «яка дозволяла усі домагання подільського духовенства щодо мови навчання в початковій школі та заведення українознавства в церковно-учительських школах та в семінарії». Див.: Лотоцький О. *Сторінки минулого. У 3-х тт.* – Варшава, 1932. – 289 с.; Т.1. – Т.1. – Варшава, 1933. – С.239), «коли ним визнано необхідним видати малоруською мовою слово Боже, з метою істинного сприяння духовним інтересам місцевого населення» [10, с. 333–342].

На такий хід української фракції одразу відреагували російські націоналісти Києва, які видали резолюцію, прийняту загальними зборами членів Клубу російських націоналістів 12 травня 1908 р. Резолюція наглядно демонструє характер відносин російського та українського національних проектів. Тому нижче ми також докладно розглянемо й цей документ.

Російські націоналісти одразу починають свою критику в душі теорії триєдиної російської народності, спростовуючи 2-й пункт українського законопроекту про російську мову, як державну. Вони стверджували, що держаною ця мова є для поляків, німців, вірменів та інших іногородців, але для «малоросів» та «білоросів» російська мова не лише державна, але й «рідна, близька дещо менше, ніж для великоросів». Поділивши історію формування російської мови на три періоди, націоналісти писали, що в XVIII – XIX ст. відбулось злиття західноросійської мови зі східноросійською та утворено одну загальноросійську мову, що стало результатом політичного об'єднання Малоросії з Московським царством. Незважаючи на те, що великоросійське наріччя (переважно московський говір) отримало гору в утворенні нової мови, ця мова увібрала в себе «немало стихій з малоруських та білоруських говорів». «Лише одиниці та невеликі партійні гуртки спростовують вірність цього погляду, який

спирається на історію та свідомість всього російського народу». Стосовно української мови, про викладання якою клопотали українські депутати, писалось, що вона «була створена в останні десятиліття галицькими українофілами, з Грушевським на чолі». Думку про те, що «жителі південно-російських сіл зовсім не розуміють цієї потворної мови» розвивали в руслі концепту штучності української мови, як «польської домішки, яка проникла в малоросійські говори під час багатовікового підкорення Малоросії та Південно-Західного краю політичної першості Польщі, і не лише за духом, але й за словником, фразеологією і синтаксисом стоїть ближче до мови польської, ніж до російської». До того ж, існував страх звести нанівець обов'язкове вивчення загальноросійської мови, у разі реалізації першої вимоги українських депутатів, про викладання рідною, «тобто малоросійською», мовою. Твердження про гальмування росту освіти в народному середовищі через викладання російською мовою, націоналісти спростовували тезою про непопулярність книг та газет «робленою книжною «українською» мовою» не лише серед селян, але й серед інтелігенції через її незрозумілість. Умова, за якої російська мова викладання просто необхідна в початковій школі – повноцінне влиття в ринок праці, що неможливо через «незвичність зі шкільного віку до російської мови». В результаті, основна думка зводилась до того, що за ініціативою 37ми депутатів криються політичні, а не педагогічні цілі, сепаратизм, «мрії про «самостійну» Україну» та що будь-які поступки в українському питанні, в кінцевому рахунку, зіграють на руку полякам [15].

Не зважаючи на те, що ні слова в цьому проекті не було сказано про запровадження української мови і предметів українознавства в учительських семінаріях і вищих школах, він зазнав невдачі. У 1909 р. законопроект про українську школу був переданий до комісії з народної освіти для остаточного висновку як складова частина загальної законопроекту про початкову школу. Більшістю голосів, з невеликою перевагою, він був відхилений. Думська комісія виключила український народ з числа іногородців, яким була дозволена національна школа, хоча б навіть у недосконалії формі. Таке право отримали латиші, литовці, німці, поляки, естонці, грузини, вірмени, чехи, татари [17, с. 18–19].

Далі російські націоналісти активніше взялися загальнорозмовну справу. У 1910 р. був винайдений спеціальний термін – «мазепинський рух» [5]. Вже 17 листопада 1911 р. проросійська громадськість Києва мала змогу заслухати доповідь про походження та сутність українофільства, яку було видано окремою публікацією [14]. Розпочавши її проблематикою російської діалектології, підкреслено триєдність російської літературної мови, яку утворюють три головні групи наріч та говорів: великоруська, малоруська та білоруська, автор всіляко доводить неприродність українофільства, його чужість російській національній ідеї. Витоки українофільства, на думку доповідача, походять з 20-х років XIX ст. і пов'язані з уманським гуртком польської молоді, учасники якого вбачали в українському народі окрему гілку польського. Наступним етапом розвитку мазепинства стало Кирило-Мефодіївське братство, в якому також спостерігався сильний вплив Польщі. В результаті, українофільство знайшло підтримку в Австрії, яка таким чином хотіла розширити власну територію.

Висновок доповідача полягає в тому, що «мазепинство» – явище, яке не має історичних коренів в Малоросії і було принесене туди іншими державами з метою її приєднання [14, с. 57–58].

Така ж ідея звучала в промовах та публікаціях й інших членів ККРН. А. І. Савенко стверджував, що «мазепинці тягнуть нас під владу Габсбургів, тобто в польсько-німецьке ярмо, в страшне рабство» [7, с. 298]. В. В. Шульгін характеризував українських рух як «явну, безсумнівну, державну зраду, яка мріє про те, щоб продати російські землі австрійській короні за ціну «автономії»...». Також В. В. Шульгін підтримував думку про необхідність розрізнення етнографічного націоналізму від націоналізму сепаратистського, автором якої був учасник ККРН Т. В. Локоть [18, с. 136]. «Невже можна вірити тому, що люди, які застерігають проти мазепинства, переслідують так зване «етнографічне українофільство»? ...ми не лише не посягаємо на малоросійський говір, побутові історичні особливості та принаду української поезії, а ми охороняємо її та леліємо... Нам огидно чути й читати, як професор Грушевський і компанія ламають і псують чудове народне нареччя... Ми в цьому сенсі більші українофіли, ніж панове мазепинство» [7, с. 304].

Не дивно, що безпосереднім приводом до видання Столипінського циркуляру послужила складена С. Щоголевым не без впливу діячів «Київського клубу російських націоналістів» наприкінці грудня 1909 р. і відвезена на початку січня 1910 р. у Петербург київським губернатором О. Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах» [16]. Історик О. Реєнт звертав увагу, що столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. був чи не єдиним документом (такою собі «білою вороною») початку ХХ ст. фактично прямої репресивної щодо українського руху в його легальних формах дії [16]. Адже він не тільки значно ускладнив реєстрацію нових українських товариств, майже нанівець звівши саму цю можливість, але й призвів, у порядку перегляду діяльності вже раніше зареєстрованих, до закриття частини з них. Одним із найбільш дошкульних для українського руху безпосереднім наслідком було закриття «назавжди» 8 квітня 1910 р. потужної та впливової київської «Просвіти».

«Протягом 1911 р. малоруська інтелігенція, натхненна сепаратистськими ідеями з-за кордону, досягла великих успіхів в сенсі пропаганди неправдивого вчення про походження України, яке проповідують такі історики, як Грушевський» [24, арк. 44], – доносив Київський губернатор. Обґрунтувавши єдність української нації історичними аргументами, М. Грушевський виступив проти існування «єдиної російської нації». Логічно, що це тривожило як владу, так і провладні націоналістичні сили.

У 1914 році Департамент поліції визнав Грушевського «одним з головних вождів мазепинського руху» і рекомендував генерал-губернатору Ф. Ф. Трепову (російський державний діяч, у 1908–1914 – київський, подільський і волинський генерал-губернатор) розглянути питання про «необхідне адміністративне вислання його з меж Південно-Західного краю».

Згодом М. Грушевський, відбуваючи заслання в Казані (*Спочатку Грушевського хотіли відправити до Томська, але після низки заступницьких листів, його направили 19 лютого 1915 в Сибірськ. 5 квітня 1915 Грушевський за порадою свого брата звернувся з листом до президента*

Академії наук з проханням про скасування «наглядного» режиму. Заслання не було скасовано, однак Грушевського наприкінці вересня перевели в один з університетських центрів країни – Казань (за матеріалами переписки), писатиме В. Вернадському про неясність своїх справ, роздумуючи, за чий клопотанням він опинився в такій ситуації. Історик та громадський діяч припускав два варіанти, серед яких – вплив А. Савенка та інших російських націоналістів Києва на місцеву владу [19, с. 234]. Така думка виникла неспроста, адже російські націоналісти активно закликали владу діяти жорсткіше з українським національним рухом: «Російській владі пора застосувати заходи, щоб загасити це полум'я, поки воно не перетворилося в грандіозну пожежу» [7, с. 306].

У своїй пропаганді практики російського націоналізму намагались протиставити український народ та українську політичну еліту, наголошуючи на відсутності підтримки останньої ні в зрусіфікованих містах, ні в селах, де селяни продовжували вважати себе «малоросами». Робилось це з однією метою – збереження «малоросійського» простору в межах російського проекту. Так зване «мазепинство», на думку ідеологів ряду російських організацій, все ж могло відштовхнути частину «малоросійського» населення від загальноросійської ідеї, те населення, яке в певний час усвідомить себе самостійним українським народом. «Коли в саме тіло єдиного російського народу заб'ють клин, коли це тіло розщеплять на дві частини й кинуть один проти одного, – ...тоді перед нами повстане серйозна і страшна реальна загроза для цілісності й величі Російської Імперії» [7, с. 297], – з трибуни говорив російський націоналіст, українець за походженням, А. Савенко. Згодом він з острахом продовжував свою думку: «Мазепинці добре знають, що якщо у всезагальну свідомість увійде уявлення про малоросів як про зовсім самостійний народ, то все інше доробить неминуча історична еволюція» [6].

Врешті-решт, позиція російських націоналістів стосовно «українського питання» залишалась незмінною протягом усього періоду їх діяльності на території України. Російський націоналізм на українських землях полягав у постійній боротьбі за маси, яка сильно загострилась із становленням українського національного проекту. Адже розвиток останнього фактично унеможлилював існування власне російського проекту нації.

Список використаних джерел

1. Вильпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеимперский период / Пер. с нем. Э. Каплуновской // *Ab Imperio*. – 2005. – №2. – С.356.
2. Вильпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906) / Пер. с нем. Э. Каплуновской // *Ab Imperio*. – 2005. – №2. – С.220.
3. Грушевський М. Наши требования // *Украинский вестник*. – 1906. – №4. – С.271.
4. Даний термін ввів та розвинув російський історик А. Міллер. Див.: А. Міллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000.
5. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // «Украинская» болезнь русской нации. – М., 2004. – С.105–174.
6. Киевлянин. – Киев. – 1912. – 8 янв.
7. Коцюбинський Д. А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 528 с.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. У 3-х тт. – Варшава, 1932. – 289 с.; Т.2. – Варшава, 1934. – Т.3. – С.365–377.

9. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / Михутина. – М., 2003. – 287 с.

10. Объяснительная записка к предложению 37 членов Государственной Думы о пользовании малорусским языком в начальных школах местностей с малорусским населением (Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф.1276. – Оп.4. – Д.701. – Л.28–30 об.) // Вильпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеймперский период / Пер. с нем. Э. Каплуновской // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.333–342.

11. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): Монография. – К.: МАУП, 2007. – 744 с.

12. О языке преподавания в начальных школах местностей с малорусским населением (РГИА. – Ф.1276. – Оп.4. – Д.701. – Л.28–30 об.) // Вильпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеймперский период / Пер. с нем. Э. Каплуновской // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.332.

13. Патриотизм и национализм как факторы российской истории (конец XVIII в. – 1991 г.). Коллективная монография / Отв. ред. В. В. Журавлев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 783 с.

14. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1911. – 58 с.

15. Резолюция «Клуба русских националистов» (в Киеве) по поводу проекта преподавания в школах Малороссии на «украинском» языке, принятая общинным собранием членов клуба 12 мая 1908 г. (РГИА. – Ф.1276. – Оп.4. – Д.701. – Л.28–30 об.) // Вильпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеймперский период / Пер. с нем. Э. Каплуновской // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.356–366.

16. Реєнт О. П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу / О. П. Реєнт // Інтелекція і влада. – 2012. – Вип.25. – С.83–124. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_25_11

17. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе // Украинская жизнь. – 1912. – №5. – С.18–19.

18. Сборник клуба русских националистов. – Вып.4–5. – С.136.

19. «У нас завязалась связь надолго ...» (Из переписки М. С. Грушевского с В. И. Вернадским) // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вип.12. – С.234.

20. Устав Клуба русских националистов в Киеве. – К.: Тип. «С. В. Кульженко», 1912.

21. Хорсов П. Праздник русского самосознания (Открытие Харьковского отдела «Русского Собрания») // Мирный труд. – 1904. – №1 (отдел второй).

22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.442. – Оп.636. – Спр.647, ч. V, Устав общества «Киевский Союз русского народа». – Арк.344.

23. Там само. – Оп.636. – Спр.647, ч.2, Устав общества «Союз русского народа». – Арк.144.

24. Там само. – Оп.861. – Спр.259.

References

1. Vil'pius R. Ukrainskij jazyk i shkol'noe obuchenie v pozdneimperskij period / Per. s nem. Je. Kaplunovskoj // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.356.

2. Vil'pius R. Jazykovaja politika v Rossijskoj imperii i ukrainiskij perevod Biblii (1860–1906) / Per. s nem. Je. Kaplunovskoj // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.220.

3. Grushevs'kij M. Nashi trebovanija // Ukrainiskij vestnik. – 1906. – №4. – С.271.

4. Danyj termin vviv ta rozvynuv rosij's'kyj istoryk A. Miller. Div.: A. Miller. «Ukrainiskij vopros» v politike vlastej i rusakom obshhestvennom mnenii (vtoraja polovina XIX v.). – SPb., 2000.

5. Zapiska ob ukrainskom dvizhenii za 1914–1916 gody s kratkim ocherkom istorii jetogo dvizhenija kak separatistko–revoljucionnogo techenija sredi naselenija Malorossii // «Ukrainskaja» bolez'n' russkoj nacii. – М., 2004. – С.105–174.

6. Kievljanin. – Kiev. – 1912. – 8 janv.

7. Kocjubins'kij D. A. Russkij nacionalizm v nachale HH stoletija: Rozhdenie i gibel' ideologii Vserossijskogo nacional'nogo sojuza. – М.: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2001. – 528 s.

8. Lotoc'kij O. Storkny mynulo. U 3–h tt. – Varshava, 1932. – 289 s.; T.2. – Varshava, 1934. – T.3. – С.365–377.

9. Mihutina I. V. Ukrainiskij vopros v Rossii (konec XIX – nachalo XX veka) / Mihutina. – М., 2003. – 287 s.

10. Ob#jasnitel'naja zapiska k predlozheniju 37 chlenov Gosudarstvennoj Dумы o pol'zovanii malorusskim jazykom v

nachal'nyh shkolah mestnostej s malorusskim naseleniem (Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (dal'she – RGIА). – F.1276. – Op.4. – D.701. – L.28–30 ob.) // Vil'pius R. Ukrainiskij jazyk i shkol'noe obuchenie v pozdneimperskij period / Per. s nem. Je. Kaplunovskoj // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.333–342.

11. Omel'jančuk I. V. Chernosotennoe dvizhenie v Rossijskoj imperii (1901–1914): Monografija. – К.: МАУП, 2007. – 744 s.

12. O jazyke prepodavanija v nachal'nyj shkolah mestnostej s malorusskim naseleniem (RGIА. – F.1276. – Op.4. – D.701. – L.28–30 ob.) // Vil'pius R. Ukrainiskij jazyk i shkol'noe obuchenie v pozdneimperskij period / Per. s nem. Je. Kaplunovskoj // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.332.

13. Patriotizm i nacionalizm kak faktory rossijskoj istorii (konec XVIII v. – 1991 g.). Kollektivnaja monografija / Отв. ред. V. V. Zhuravlev. – М.: Politicheskaja jenciklopedija, 2015. – 783 s.

14. Proishozhdenie i sushhno'st' ukrainofil'stva. – К., 1911. – 58 s.

15. Rezoljucija «Kluba rus'kih nacionalistov» (v Kieve) po povodu proekta prepodavanija v shkolah Malorossii na «ukrainskom» jazyke, prinjataja obshhin sobraniem chlenov kluba 12 maja 1908 g. (RGIА. – F.1276. – Op.4. – D.701. – L.28–30 ob.) // Vil'pius R. Ukrainiskij jazyk i shkol'noe obuchenie v pozdneimperskij period / Per. s nem. Je. Kaplunovskoj // Ab Imperio. – 2005. – №2. – С.356–366.

16. Rejent O. P. Ukrai'ns'kyj nacional'nyj ruh u Rosijs'kij imperii' ta polityka derzhavnoi' vlady z «ukrai'ns'kogo pytannja» v modernu dobu / O. P. Rejent // Inteligencija i vlada. – 2012. – Vyp.25. – С.83–124. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_25_11

17. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе // Украинская жизнь. – 1912. – №5. – С.18–19.

18. Sbornik kluba rus'kih nacionalistov. – Vyp.4–5. – С.136.

19. «U nas zavjazalas' svjaz' nadolgo ...» (Iz perepiski M. S. Grushevskogo s V. I. Vernadskim) // Harkivs'kyj istoriografichnyj zbirnyk. – 2013. – Vip.12. – С.234.

20. Ustav Kluba russkikh nacionalistov v Kieve. – К.: Тип. «S. V. Kul'zhenko», 1912.

21. Horsov P. Prazdnik russkogo samosoznanija (Otkrytie Har'kovskogo otdela «Russkogo Sobranija») // Mirmyj trud. – 1904. – №1 (otdel vtoroj).

22. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny, m. Kyi'v. – F.442. – Op.636. – Spr.647, ch. V, Ustav obshhestva «Kievskij Sojuz russkogo naroda». – Ark.344.

23. Там само. – Оп.636. – Спр.647, ч.2, Устав обшhestva «Sojuz russkogo naroda». – Арк.144.

24. Там само. – Оп.861. – Спр.259.

Obersht O. M., graduate student of the Department of History of Ukraine, Yuri Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi), obersht.ia@gmail.com

«Ukrainian question» in the ideas of Russian nationalists in the early twentieth century

This article is intended to update the study of the Russian nationalist movement in Ukraine, by singling out «Ukrainian question» in its concepts and practices. By publishing notes the Ukrainian and Russian struggle around the issue of language teaching in primary schools, which aggravated during the Third State Duma. A light on the relationship of Russian and Ukrainian national project sheds the Kyiv Club of Russian nationalists resolution from May 12, 1908, as a response to the «laws of 37 Deputies». The article analyzes the concept of «mazepynstva» imposed to preserve «malorossiyskij» space within the Russian project.

Keywords: Russian nationalism, «mazepynstvo», «laws of 37 Deputies», «Ukrainian question», Ukrainophilism.

Обершт О. Н., аспирант кафедры истории Украины, Черновицкий национальный университет им. Ю. Федьковича (Украина, Черновцы), obersht.ia@gmail.com

«Украинский вопрос» в идеях русских националистов в начале XX в.

Данная статья призвана актуализировать изучение русского националистического движения на территории Украины, путем выделения «украинского вопроса» в его концепциях и практике. Автор публикации обращает внимание на украинско–русскую борьбу вокруг проблемы языка преподавания в начальных школах, которая обострилась во время работы III Государственной Думы. Свет на характер отношений российского и украинского национальных проектов проливает резолюция Клуба русских националистов г. Киева от 12 мая 1908, как реакция на «законопроекты 37ми депутатов». В статье проанализировано понятие «мазепинства», введенного для сохранения «малороссийского» пространства в пределах российского проекта.

Ключевые слова: русский национализм, «мазепинство», «законопроект 37ми депутатов», «украинский вопрос», украинофильство.

* * *